

This article deals with the anti-soviet moods of student of Kamianets-Podilsky Institute of national education (social education, pedagogical college) in the first half of 30-th of XX century. The article shows the process of cleaning of party and comsolol organisations, non-party student young people, leaders' fight with antisemitism, desertion.

Key words: students, institute, cleanings, anti-soviet utterances, party.

Отримано: 9.04.2013

УДК 94(477.4)«17-18»

В. В. Кундельський

КОРИННЕ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті на основі досліджень учених ХІХ-ХХ ст., а також сучасних вітчизняних і зарубіжних авторів простежено висвітлення проблеми корінного населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, міжнаціональні відносини, поділи, Річ Посполита, російська інкорпораційна політика.

Сучасні процеси українського державотворення та входження України у співтовариство цивілізованих європейських держав вимагають всебічного осмислення багатьох раних не вивчених чи маловивчених проблем історичного розвитку. У цьому контексті є актуальною тема дослідження Правобережної України з її багатонаціональним складом, адже характер міжнаціональних відносин на її теренах наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. визначався співіснуванням корінних жителів регіону – українців із представниками таких етносів, як росіяни, поляки, євреї та ін. Досліджуючи обрану тему, ми беремо до уваги українців і представників трьох зазначених етносів, які кількісно складали абсолютну більшість мешканців і відігравали визначальну роль в політичному, економічному, соціальному та духовно-культурному житті регіону. Питома вага представників інших народів та етнічних груп, які проживали у Правобережжі, була незначною, тому вони, власне, не справляли помітного впливу на характер, суть і зміст міжнаціональних відносин.

Період кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. для Правобережної України був переломним, драматичним і водночас героїчним. Переломним, оскільки її об'єднання за поділами Речі Посполитої з Лівобережною Україною в складі Російської імперії відкрило новий етап у розвитку регіону і України загалом. Він відзначився драматизмом, оскільки українцям доводилося в умовах інкорпорації у державний організм Росії і засилля кріпосництва ціною величезних зусиль і жертв відстоювати своє право на життя. Героїчним,

бо позначився новим духовним й національним пробудженням, у якому правобережні землі виступали не лише тереном відродження, а й слугували з'єднуючою ланкою із Європою, звідки воно проникло в Україну [20, с.17].

Метою даної статті є проаналізувати погляди істориків на наукову спадщину історії Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. у контексті міжнаціональних відносин, зокрема акцентувати увагу на становище українського народу як корінного етносу регіону.

Передусім, наголосимо, що в сучасних умовах визріла гостра необхідність появи наукових праць, які висвітлюють цей важливий період історії регіону не лише з точки зору територіальної колонізації, економічної, соціально-класової, національної експлуатації, а й з того, що пережили її мешканці, насамперед українці, вступаючи в різноманітні взаємини з росіянами, поляками, євреями.

Загальну сучасну візію суспільних подій і явищ досліджуваного нами періоду зробив відомий український знавець XIX ст. В.Г. Сарбей. У своїй монографії «Національне відродження України» із багатомної серії «Україна крізь віки» історик відтворив шляхи національного відродження України, висвітавив маловідомі сторінки вітчизняної історії та окремі аспекти міжнаціональних відносин, у тому числі становище українського народу як корінного етносу [16].

Досить вагоме методологічне і загальнотеоретичне значення для розуміння проблеми має колективне трьохтомне видання «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.), в якому акцентується увага на факторах становлення і розвитку української нації, її господарства, дається характеристика діяльності промисловців, банкірів, купців із корінних мешканців [19].

Провідний фахівець з історії XIX століття член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт у праці «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» торкається міжнаціональних відносин у контексті загальної характеристики становища українських земель в складі Російської та Австрійської (пізніше Австро-Угорської) імперій, простежує зміни в національному складі населення у різних регіонах України; наголошує на асиміляторській політиці російського царизму щодо українців [15].

Найбільш помітним науковим дослідженням з обраної нами проблеми, безумовно, є монографія Н.О. Щербак «Національне питання в політиці царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття)» [24], де вперше в українській історіографії узагальнено політичний курс російського самодержавства на території Правобережжя в період національного відродження України.

Помітний слід у дослідженні українсько-польських відносин першої половини XX ст. зробив Б. Гудь у цікавій за підходами, оцінками та змістом праці «Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття» [5, с.192]. Маючи певний досвід у справі дослідження українсько-польських взаємин, автор, з одного боку, від самого початку усвідом-

лював безглуздість пошуків конкретної та однозначної відповіді на поставлене ним же самим питання, з іншого – висвітлюючи розвиток подій у стосунках між українцями і поляками від кінця XVIII ст., прийшов до переконання, що для розриву «зачарованого кола» всіх польсько-українських конфліктів – більших і менших – потрібні цілеспрямовані зусилля з обох зацікавлених сторін.

На особливу увагу заслуговує монографія професора А.Г. Філінюка «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації» (2010 р.) [20]. В ній, зокрема, розкриті важливі теоретичні проблеми, визначні події, факти, явища, проаналізовані тенденції розвитку і соціальні зміни в Правобережній Україні, зумовлені її приєднанням до Росії. Автором охарактеризовано інкорпораційну політику самодержавства стосовно Правобережної України в державне тіло імперії. Праця містить раніше не досліджувані проблеми в науковій літературі.

Предметом аналізу українсько-єврейських відносин і взагалі міжнаціональних відносин, пов'язаних із єврейським чинником є також монографія П.Я. Слободянюка «Єврейські общини Правобережної України», в якій знаходимо маловідомі факти першої половини XIX ст., переважно на основі архівних джерел [17].

Проблеми соціально-економічного розвитку українських земель у першій половині XIX ст., в тому числі Правобережжя, досліджувалися і в узагальнювальних й спеціальних працях науковців української діаспори. Йдеться, зокрема, про праці таких авторів, як В. Верига «Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.)» [3] і О. Субтельного «Україна. Історія» [18].

Кваліфікованим аналізом становища українських земель, обґрунтованим висновком про колоніальний статус української економіки і показом конкретних прикладів політики держав-завойовників, їх курсу на обмеження участі українців в політичному, економічному та культурному житті Російської та Австрійської імперій тощо вирізняється дослідження В. Вериги «Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.)». Підкреслимо, що обидва дослідники (канадський і американський) схарактеризували загалом несприятливу політичну та соціально-етнічну ситуацію в Правобережній Україні, яка склалася внаслідок втілення політики русифікації і знайшла конкретне відображення у національному складі мешканців Правобережної України.

Серед праць українців західної діаспори для осмислення проблеми особливе місце посідають праці Зенона Когута [10-11]. Канадський історик у своїй монографії «Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України пише, що свою ідентичність кожний з нас успадковує від батьків. Сам він себе вважав і вважає українцем. Але в Америці більшість мешканців знали і знають тільки про Росію. Про Україну ніякого уявлення до останнього часу не мали. Люди з університетською освітою в США мають уявлення про українців як про націоналістів, які тільки й думають про те, щоб розколоти Росію.

Останнім часом для з'ясування національних аспектів історії Російської імперії чимало роблять російські вчені. До прикладу, їх зусиллями опублікована низка колективних праць, у яких значну увагу приділено українському чиннику російської історії. Серед них помітно виділяються два випуски видання «Западные окраины Российской империи» [6-7]. Цікавим у цьому відношенні є перший том фундаментальної двотомної «Социальной истории России (XVIII – начало XX вв.)» Санкт-петербурзького історика Б.Н. Миронова [13].

Але, як показує їх аналіз, у розкритті проблеми дослідники напштовхуються на чимало труднощів. Провідний російський історик О. Міллер підкреслює, що вивчення російсько-українських відносин XVIII – XIX ст. породжує низку непростих методологічних проблем, успішне розв'язання яких може стати значним самостійним внеском істориків регіону в теорію імперії як історичного феномена [12].

Значно посилюється інтерес до місця та ролі українців з боку західноєвропейських дослідників. Так, наприклад, австрійський вчений Андреас Каппелер звернувся до з'ясування того, яку сходинку в етнічній ієрархії Російської імперії посідали українці, написавши статтю «Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії». Він також написав статтю про національний рух українців у Росії та Галичині, де зробив спробу порівняти етнонаціональні процеси в українських землях, які перебували в складі сусідніх імперій. Проте найважливішим доробком історика стала монографія «Росія – багатонаціональна імперія. Виникнення. Історія. Розпад». Поділля, як Волинь і Київщина, зі своїми релігією та культурою, за висловом А. Каппелера, залишаюся чужорідним тілом імперії [8].

Приклад об'єктивного аналізу історії польсько-українських і російсько-українських відносин подає відомий французький історик Даніель Бовуа. Зокрема, на конкретних документальних джерелах вчений засвідчує, що політичний, економічний і соціально-культурний розвиток Правобережної України був підпорядкований імперським інтересам Росії, російським чи зросійщеним дворянам – неукраїнським магнатам і шляхті. Французький дослідник також торкається українсько-польських відносин. Зокрема, вчений у своїй книзі «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та управлінням масами (1831-1863 рр.)» вказує, що феодално-кріпосницький гніт у Правобережній Україні був одним з найбільших у тогочасному світі; наводить приклади гострого українсько-польського протистояння [2]. В останній зі своїх монографій «Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр.», опублікованій у 2007 р., з притаманною об'єктивністю автор показує витоки взаємин між поляками та українцями на території регіону [1].

Значний інтерес до економічної історії Російської імперії та її українських губерній виявив професор Гарвардського університету Р. Пайпс у праці «Россия при старом режиме». Дослідник робить головний акцент на тому, що російська монархія завжди прагнула утримувати монополію на торгівлю прибутковими товарами, що відбивалося на її ставленні до купецтва, справляло вплив на темпи розвитку промисловості, торгівлі, транспорту [14].

Відколи Російська держава почала набувати ресурси і амбіції, аби «націоналізувати» своїх підданих, такі їхні спроби спричинили як асиміляцію, так і захисну контрмобілізацію. Енрю Вілсон вказує на те, що в умовах північної метрополії українці стали відокремлюватися від росіян, щоправда, робили це з меншим успіхом, ніж співвітчизники Західної України відокремлювалися від поляків. Через те, що верхівка суспільства регіону на середину XIX ст. була, за незначним винятком, польською і російською. «Українськість» означала «селянськість» із залишками народних традицій, але без високої культури. Релігійна самосвідомість залишалася головним чинником, котрий визначав ідентичність, а допоміжну, обмежену роль відіграла фольклорна українська самосвідомість як засіб боротьби проти поляків, збереження якої підтримували деякі елементи імперської адміністрації, що загалом керувалася принципами росієцентризму [4, с. 132, 137].

Дж. Хоскінг пише, що імперська держава залишалася чужою для селян, які сприймали її по-своєму, так і ніколи і не примирившись. Селяни визнавали силу держави і шанували царя, тому більшу частину часу вели себе смиренно, але до посередницьких агентів держави – поміщиків, їх прикажчиків, поліцейських, чиновників, збиральників податків, іноді навіть до священників – ставилися стримано, а то й відкрито чинили їм опір [21, с. 228].

Як було сказано вище, не можна не враховувати складний взаємовплив і взаємозв'язок інших відносин (російсько-польських, польсько-єврейських, російсько-єврейських), які доповнюють одне одного і дозволяють краще зрозуміти всю багатоаспектність і внутрішню сутність міжнаціональних відносин на території Правобережної України і становище українців як корінного етносу.

Вивченням ролі єврейства в контексті міжнаціональних відносин займалися Я. С. Хонігсман і А. Я. Найман, про що йдеться в книзі «Євреї України. Краткий очерк истории», де наведено низку фактів про українсько-єврейські відносини у Правобережжі, показана політика російського царизму по відношенню до євреїв [22]. М. Шестопаєв в книзі «Євреї в Україні (Історична довідка)» наводить широкий фактичний матеріал історичного життя євреїв та українців [23].

Російській владі доводилось враховувати релігійну ворожнечу іншого порядку: колективні соціальні установки населення приєднаних земель. За висловом Дж. Клієра, ворожість до євреїв носила більш реальний характер, оскільки не виросла з абстракцій, як її російський варіант, а сформувалася на повсякденних контактах християн із євреями [9, с. 59].

Вивченням історії міжнаціональних відносин у Правобережній Україні і зокрема питання українців як корінного етносу, дослідники займалися тривалий час. Зусиллями вчених і краєзнавців нагромаджено значний фактичний матеріал. Але, не зважаючи на істотний поступ у розкритті теми міжнаціональних відносин на території регіону, потреба в її дослідженні залишається винятково актуальною, оскільки попри відсутність власної держави українці постійно контактували з іншими народами, що сприяло зближенню та взаєморозумінню між ними й опосередковано впливало

на консолідацію українства, поширення і зміцнення його національної самосвідомості [15, с.44]. Це тим більше слід наголосити, адже взаємовплив, який відбився на взаємовідносини між етнічними групами, що населяли територію Правобережжя наприкінці XVIII – першої половини XIX ст., проявилися у всіх сферах суспільного життя. У духовній культурі це позначилося через запозичення один від одного певних елементів обрядовості й фольклору. Але взаємовпливи проявилися не лише на етнографічну, а й на соціальну, і релігійну сторони життя українців, а й на світоглядні позиції, ментальність, звичаєве право тощо.

На основі аналізу загальнотеоретичних праць (В. Сарбей, О. Рєєнт, Н. Щербак та ін.), праць даного періоду (Б. Гудь, А. Філінюк, Н. Шандра та ін.), історико-краєзнавчих досліджень і праць зарубіжних авторів можна зробити певні висновки.

Міжнаціональні відносини на території Правобережжя і місце українців як корінного етносу в цих відносинах поки що вивчені недостатньо. Є потреба також у глибокому вивченні освіти, культурного розвитку, мовних проблем, видавничої справи, конфесійних відносин, соціально-економічних, політичних проблем на території Правобережної України.

Передусім слід враховувати, що відносини як у середовищі українського населення, так і стосунки українців із сусідніми народами на різних етапах історії часто були суперечливими, непростими і далеко неоднозначними. На їх розвиток впливало багато об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема, міжнародна обстановка, особливості політичних і соціальних систем, суспільно-політична ситуація, розстановка політичних сил, економічний та військовий потенціал, рівень політичних культур, особливості національних характерів, ступінь національної свідомості населення, мудрість державних діячів тощо. Поза всяким сумнівом, не останню роль відігравала взаємодія на рівні обивательського, повсякденного буття пересічних українців, росіян, поляків, євреїв.

Часто українцям приписують «русифікацію», антиросійськість і протиставлення «європейської України» «азіатській Росії». Для того, щоб уникати ксенофобій, антиукраїнських і, навпаки, антиросійських чи антипольських комплексів, потрібен науковий, конструктивний підхід до історичного минулого.

Список використаних джерел:

1. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Даніель Бовуа ; перекл. Зої Борисюк. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К. : Критика, 1996. – 415 с.
3. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / Василь Верига. – Львів : Світ, 1996. – 447 с.
4. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Енрю Вілсон ; пер. з англ. – К. : КІС, 2004. – 552 с.
5. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття / Б. Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – 192 с.

6. Западные окраины Российской империи / науч. ред.: М. Долбилов, А. Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
7. Западные окраины Российской империи. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 608 с.
8. Каппелер А. Росія – багатонаціональна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер ; перекл. з німецької Х. Назаркевич ; наук. ред. М. Крикун. – Львів : Вид-во Укр. Като. ун-ту, 2005. – 360 с.
9. Кlier Дж.Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772-1825 / Дж.Д. Кlier. – М. : Мосты культуры, 2000. – 352 с.
10. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Даніель Бовуа. – К. : Критика, 2004. – 351 с.
11. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
12. Миллер А. Россия и Украина в XIX – XX в.: непредопределенная история / А. Миллер // Украина и Россия: общества и государства. – М. : Права человека, 1997. – С. 71-87.
13. Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – СПб. : Дм. Булавин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
14. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс ; пер. с англ. – М. : Независимая газета, 1993. – 421 с.
15. Реент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реент. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
16. Сарбей В.Г. Національне відродження України // Україна крізь віки в 15-ти т. / В.Г. Сарбей ; Ін-т історії України НАН України ; за ред. В.А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 336 с.
17. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України : наукове історико-етнологічне видання / Петро Слободянюк. – Хмельницький : Держкомархів України, 2005. – 409 с.
18. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.
19. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : колективна монографія : в трьох частинах / відп. ред.: докт. іст. наук, проф. В.Г. Сарбей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – 212 с.
20. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.
21. Хоскінг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / Дж. Хоскінг ; пер. с англ. С. Н. Самуйлова. – Смоленськ : Русич, 2001. – 512 с.
22. Хонигсман Я.С. Евреи Украины. Краткий очерк истории / Я.С. Хонигсман, А.Я. Найман. – К. : НМК ВО, 1993. – Ч. 1. – 176 с.
23. Шестопап М. Євреї на Україні (Історична довідка) / М. Шестопап. – К. : МАУП, 2002. – 240 с.
24. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) : монографія / Н.О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

This article is based on scientific research of XIX – XX-th centuries as modern native and foreign authors traced the problem of indigenous people of the Right-bank Ukraine in international relations at the end of XVIII – first half of the XIX-th centuries.

Key words: *Right-bank Ukraine, international relations, partitions of Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian incorporative policy.*

Отримано: 23.03.2013